

Грамацький Е.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЩОДО ПИТАННЯ ОБХОДУ ЗАКОНУ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

У статті проаналізовано окремі теоретичні та практичні проблеми місця інституту обходу закону в міжнародному приватному праві. Процеси демократизації, лібералізації, інтеграції України в європейський і світовий простір, що відбуваються сьогодні, є наслідком підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 27.06.2014. Зближення України з Європейським співтовариством впливає на сферу приватних правових відносин, ускладнених іноземним елементом, що становлять предмет міжнародного приватного права. Механізм правового регулювання будь-якої галузі права характеризується наявністю окремих дефектів, які так чи інакше ускладнюють регулювання правовідносин, до яких насамперед варто зарахувати прогалини у правовому регулюванні, колізії тощо. Окреме місце в механізмі правового регулювання правовідносин, що становлять предмет міжнародного приватного права, посідає інститут обходу закону. Зазначається, що будь-яка гармонізація законодавства у сфері міжнародного приватного права так чи інакше стосується не тільки питань узгодження позицій щодо регулювання тих чи інших правовідносин, а й визначення переліку підстав для незастосування норм права іноземної держави, серед яких особливе місце посідає інститут обходу закону. Особлива увага звертається на аналіз позицій представників доктрини міжнародного приватного права щодо співвідношення обходу закону та зловживання правом. Розглядаються різні підходи до визначення поняття обходу закону, його особливостей і значення, яке він має в механізмі регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом. Окрема увага приділяється аналізу інституту обходу закону з позицій його співвідношення з вимогами до вчинення правочину, підставами й наслідками недійсності правочину. Особлива увага приділяється аналізу національної судової практики щодо застосування інституту обходу закону в міжнародному приватному праві. Підкреслюється, що національні суди доволі рідко застосовують інститут обходу закону та його наслідки. Проаналізовано національну судову практику застосування наслідків обходу закону в окремих категоріях спорів, серед яких – корпоративні спори та спори, що виникають зі спадкових правовідносин.

Ключові слова: обхід закону, принцип автономії волі, судова практика, інститут обходу закону, наслідки обходу закону, нікчемність правочину, вимоги до правочину.

Постановка проблеми. Сьогодні має місце процес якісних змін приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, які становлять предмет галузі міжнародного приватного права. Це пов'язано як з об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Неможливо не згадати активні євроінтеграційні процеси, у яких бере участь Україна в результаті підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 27.06.2014, зближення України з Європейським співтовариством і, як наслідок, підвищення впливу на правову систему України *ius commune eurоре*, що істотно впливає на розвиток міжнародного приватного права.

Водночас варто зауважити, що будь-яка гармонізація законодавства у сфері міжнародного приватного права так чи інакше стосується не тільки питань узгодження позицій щодо регулювання

тих чи інших правовідносин, а й визначення переліку підстав для незастосування норм права іноземної держави. Одним із таких інститутів, безперечно, варто вважати обхід закону, його ознаки, особливості й значення, яке він має в механізмі регулювання, приватноправових відносинах, ускладнених іноземним елементом.

Незважаючи на достатній науковий доробок щодо вивчення обходу закону в міжнародному приватному праві, наукою, на жаль, не розроблені загальні підходи щодо місця та значення обходу закону в системі підстав для незастосування норм права іноземної держави, відсутні дослідження національної судової практики із цього питання. В умовах активного розвитку й поширення приватноправових відносин, що становлять предмет галузі міжнародного приватного права, важливо здійснити аналіз національної судової практики

щодо застосування інституту обходу закону. На нашу думку, ці проблеми є актуальними й вимагають детального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що аналізом обходу закону як інституту загальної частини міжнародного приватного права займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В.І. Кисіль, А.С. Довгерт, Г.А. Майданик, Л.А. Лунц, В.В. Луць, В.В. Балдинюк, В.Л. Чубарев, М.М. Богуславський, І.В. Мироненко, С.Г. Кузьменко, А.Н. Васильєв, Ф. Ландольта, М. Вольф, Л. Олені, М. Лаббе, І. Лусуарн, В. Магнус, А. Батіфоль, П. Лагард, Дж. Сторі та інші. Водночас представниками доктрини неповною мірою досліджено місце обходу закону в переліку підстав для незастосування норм права іноземної держави, його співвідношення зі зловживанням правом і підставами недійсності правочину.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз національної судової практики щодо застосування інституту обходу закону в міжнародному приватному праві та його наслідків, співвідношення інституту обходу закону зі зловживанням правом і підставами недійсності правочину.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи проблеми застосування обходу закону й відповідну судову практику, вважаємо за необхідне проаналізувати доктринальні позиції та законодавчі підходи до визначення правової природи цього інституту.

Так, В.І. Кисіль, А.С. Довгерт звертають увагу на те, що, хоча інститут обходу закону виник передусім для регулювання шлюбно-сімейних відносин, сьогодні він активно застосовується у сфері спадкування, регулювання трудових і пов'язаних із ними відносин, діяльності юридичних осіб в офшорних зонах тощо [2, с. 234–236].

Учені зауважують, що за своєю природою інститут обходу закону є надзвичайно складним і певною мірою суперечливим, адже він вступає в істотний конфлікт із принципом автономії волі сторін у випадку регулювання договірних відносин. Зваженою видається позиція, що обхід закону не варто розглядати як виняток із загального правила застосування автономії волі сторін, адже розуміння обходу закону в матеріальному праві й міжнародному приватному праві істотно відрізняється як за правовою природою, так і за юридичними наслідками. З огляду на наведене, В.І. Кисіль, А.С. Довгерт підкреслюють, що інститут обходу закону в міжнародному приватному праві більш тяжіє до наслідків зловживання правом, ніж до підстав недійсності правочину.

Подібну позицію підтримує А.М. Шульга. Учений зазначає, що зловживання правом умовно може бути класифіковане на правомірне й неправомірне. Основна різниця між ними полягає в тому, що неправомірне зловживання правом є правопорушенням, за яке законом передбачена юридична відповідальність, а правомірним зловживанням правом варто вважати таку поведінку особи, яка формально не містить складу правопорушення. Відзначаючи, що обхід закону за своєю правовою природою є яскравим прикладом правомірного зловживання правом, А.М. Шульга пропонує визначати це поняття як умисне правомірне зловживання правом шляхом використання суб'єктом права недоліків законодавства з метою легального досягнення конкретного блага або уникнення негативних для нього наслідків [9, с. 13–14].

Загалом погоджуючись із класифікацією обходу закону через категорію зловживання правом, вважаємо за необхідне зазначити, що, відповідно до ст. 13 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), цивільні права особа здійснює в межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Під час здійснення своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Під час здійснення цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. У разі недодержання особою під час здійснення своїх прав вимог, які встановлені ч. ч. 2–5 цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, установлені законом.

На нашу думку, не кожен випадок обходу закону варто розглядати як правомірне зловживання правом. На підтримку цієї позиції варто зауважити, що ч. 3 ст. 13 Господарського кодексу України сформульована так, що забороняє будь-які форми зловживання правом незалежно від факту наявності шкоди для інших учасників цивільних правовідносин.

В.В. Балдинюк вважає, що виникнення інституту обходу закону пов'язано з існуванням принципу автономії волі, без якого міжнародне спілкування у сфері правового регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом, було б узагалі неможливим. Зміст обходу закону, на думку вченої, полягає в тому, що в разі наявності сумнівів щодо сумлінності дій

учасників приватноправових відносин, які становлять предмет міжнародного приватного права, щодо вибору права, що підлягає застосуванню до правовідносин, за наявності відповідних доказів суд уповноважений визнати недійсним такий вибір і визначити право відповідно до колізійної норми, що підлягає застосуванню [1, с. 28].

Разом із тим варто звернути увагу на те, що занадто широке тлумачення й застосування інституту обходу закону матиме негативний вплив не тільки на динаміку існування міжнародних приватноправових відносин, а й на режим взаємності як один із принципів міжнародного приватного права [10, с. 181].

Проаналізуємо відповідні норми Закону України «Про міжнародне приватне право». Так, у Законі відсутнє легальне визначення поняття обходу закону, що певною мірою є виправданим, адже закріплення дефініцій будь-якого поняття зі сфери приватного права тільки призводить до пошуку винятків із цього поняття. Відповідно до ст. 10 Закону, правочин та інші дії учасників приватноправових відносин, спрямовані на підпорядкування цих відносин праву іншому, ніж те, що визначається згідно із цим Законом, в обхід його положень, є нікчемними. У цьому разі застосовується право, яке підлягає застосуванню відповідно до норм Закону України «Про міжнародне приватне право» [7].

На нашу думку, варто також проаналізувати інститут обходу закону як підставу недійсності правочину. Так, загальні положення про правочин, вимоги до їх учинення, підстави й наслідки недійсності правочину визначені в главі 16 ЦК України. Згідно зі ст. 203 ЦК України, яка закріплює загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину, зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави й суспільства, його моральним засадам. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Правочин має вчинятися у формі, установленій законом. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Відповідно до ст. 215 ЦК України, підставою недійсності правочину є недодержання в момент учинення правочину стороною (сторонами)

вимог, які встановлені ч. ч. 1–3, 5, 6 ст. 203 ЦК України [8].

На нашу думку, аналіз ст. 10 Закону України «Про міжнародне приватне право» дає підстави зробити висновок, що підставою для нікчемності правочину щодо вибору права є порушення вимоги до правочину, закріпленої в ч. 1 ст. 203 ЦК України: зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, яким є й Закон України «Про міжнародне приватне право».

Перейдемо до дослідження практики національних судів щодо застосування наслідків обходу закону. Вивчення національної судової практики дає змогу зробити висновок, що національні суди доволі рідко застосовують положення ст. 10 Закону України «Про міжнародне приватне право» в окремих категоріях спорів, серед яких насамперед варто згадати корпоративні спори та спори, що виникають зі спадкових правовідносин. Разом із тим судова практика, що склалася, на нашу думку, є цікавою для дослідження.

Так, дослідження обходу закону та його застосування національними судами під час вирішення корпоративних спорів варто розпочати з аналізу п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами корпоративних спорів» від 24.10.2008 № 13, відповідно до якого діяльність акціонерного товариства, зареєстрованого в Україні як юридична особа, відносини між товариством та акціонерами, між акціонерами акціонерного товариства щодо його діяльності, а також корпоративного управління регулюються виключно законами й іншими нормативно-правовими актами України. У разі укладення акціонерами – іноземними юридичними або фізичними особами – угоди (правочину) про підпорядкування відносин між акціонерами, а також між акціонерами й акціонерним товариством щодо діяльності товариства такий правочин є нікчемним у силу ст. 10 Закону України «Про міжнародне приватне право» [6].

Ураховуючи викладену вище позицію, цікавою для аналізу видається постанова Вищого господарського суду України від 12.06.2012 у справі № 58/383 [4]. Так, предметом розгляду в цій справі є вимоги позивача про визнання недійсними договорів, за якими від відповідача-1 до інших відповідачів перейшло право власності на цінні папери – прості іменні акції ПАТ «Всеукраїнський Акціонерний банк», оскільки відповідач-1, порушивши п. 6.2.1 Договору акціонерів, не запропонував під час відчуження свої акції для придбання іншим акціонером.

При цьому колегія суддів зазначила, що, відповідно до п. 11.7 Договору акціонерів, у якому передбачено, що цей договір регулюється і тлумачиться відповідно до законодавства Англії без урахування конфлікту положень цього законодавства. Згідно з пп. б) п. 11.7, будь-який спір, який виникає з або у зв'язку із цим договором, вирішуватиметься виключно у відповідних судах Лондона (Англія).

За таких обставин п. 11.7 Договору акціонерів є нікчемним у силу ст. 10 Закону України «Про міжнародне приватне право».

Судами попередніх інстанцій помилково зазначено про нікчемність Договору акціонерів загалом, оскільки наявність у правочині нікчемних умов не призводить до недійсності правочину загалом чи інших його частин.

З огляду на те що відчуження акцій ПАТ «Всеукраїнський Акціонерний банк» здійснено відповідно до законодавства України, особи, які підписували договори від імені сторін таких договорів, мали необхідний обсяг цивільної дієздатності, волевиявлення сторін договорів було вільним і відповідало їхній внутрішній волі, що не спростовується сторонами, укладені договори були спрямовані на реальне настання правових наслідків, колегія суддів Вищого господарського суду України погоджується з рішеннями судів попередніх інстанцій про наявність підстав для відмови в задоволенні позову.

Досліджуючи судову практику щодо застосування обходу закону в спорах, що виникають зі спадкових правовідносин, вважаємо за необхідне проаналізувати рішення Шевченківського районного суду м. Львова від 17.06.2011 у справі № 2-26/11 про визнання заповіту недійсним, визнання права власності на спадкове майно [5]. Підставами для визнання заповіту недійсним позивач уважав незастосування права України до заповіту, коли таке право підлягало обов'язковому застосуванню.

Судом встановлено, що спадкодавець була громадянкою України. У зв'язку з тим що предмет спору є правочин, учинений громадянкою України на території Республіки Польща, а також спірне майно знаходиться як на території України, так і на території Республіки Польща, у цій ситуації необхідно застосовувати норми матеріального

права, які передбачені Договором між Республікою Польща і Україною про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах, який ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 04.02.1994 № 3941-ХІІ.

Відповідно до ст. ст. 32, 34 Договору, правові відносини, що стосуються нерухомого майна, визначаються законодавством Договірної Сторони, на території якої знаходиться нерухоме майно. Форма правової дії визначається законодавством тієї Договірної Сторони, яка визначає саму дію. Форма правової дії щодо нерухомого майна визначається законодавством тієї Договірної Сторони, на території якої знаходиться нерухоме майно.

У статті 37 Договору зазначається, що правові відносини в галузі успадкування рухомого майна регулюються законодавством тієї Договірної Сторони, громадянином якої був заповідач у момент смерті. Правові відносини в галузі успадкування нерухомого майна регулюються законодавством тієї договірної Сторони, на території якої знаходиться це майно. Судом встановлено, що оспорюваний заповіт учинено в м. Новий Сонч (Республіка Польща), під час оформлення заповіту застосовувалося польське законодавство всупереч вимогам Договору.

Ураховуючи норми Договору між Республікою Польща і Україною про правову допомогу та правові відносини в цивільних і кримінальних справах і положення ст. 10 Закону України «Про міжнародне приватне право», суд дійшов обґрунтованого висновку про наявність підстав для задоволення позову та визнання заповіту недійсним.

Висновки. Сьогодні проблема обходу закону, його співвідношення з принципом автономії волі сторін, зловживання правом є об'єктивно складною й неоднозначною. Вивчення національної судової практики дає змогу зробити висновок, що національні суди рідко застосовують положення ст. 10 Закону України «Про міжнародне приватне право». В умовах активного розвитку й поширення приватноправових відносин, що становлять предмет галузі міжнародного приватного права, дослідження місця інституту обходу закону в системі підстав недійсності правочину є актуальним, а вивчення відповідної судової практики – додаткового дослідження.

Список літератури:

1. Балдинюк В.В. Питання обходу закону в кодифікаційних актах з міжнародного приватного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 5. С. 28–30.
2. Довгерт А.С., Кисіль В.І. Міжнародне приватне право. Загальна частина : підручник. Київ, 2012. 376 с.

3. Пільков К.М. Теорія і практика доказування у міжнародному комерційному арбітражі : монографія. Київ, 2016. 240 с.
4. Постанова Вищого господарського суду України від 12 червня 2012 року у справі № 58/383. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24692423> (дата звернення: 27.03.2020).
5. Рішення Шевченківського районного суду м. Львова від 17 червня 2011 року у справі № 2-26/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17573419> (дата звернення: 27.03.2020).
6. Про практику розгляду судами корпоративних спорів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2008 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-08> (дата звернення: 08.12.2019).
7. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.
8. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
9. Шульга А. М. Обхід закону як вид зловживання правом. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 11–20.
10. Landolt P. Arbitrators' Initiatives to Obtain Factual and Legal Evidence. *Arbitration International*. 2012. № 28. P. 178–199.

Gramatskiy E.M. TO THE ISSUE OF EVASION OF LAW IN PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Certain theoretical and practical aspects of the place of evasion of law institute in private international law are analyzed. Processes of democratization, liberalization, integration of Ukraine into European and world space, which take place nowadays, are the result of the signing of the Association Agreement between Ukraine and the European Union of 27.06.2014. Rapprochement of Ukraine with the European community affects the sphere of private legal relations, which are complicated by a foreign element and make up the subject to private international law. Mechanism of legal regulation of any branch of law is characterized by the presence of certain defects, which in one way or another complicate the regulation of legal relationships, which include, first of all, gaps in legal regulation, conflicts, etc. Evasion of law institute takes a special place in the mechanism of legal regulation of legal relations which make up the subject to private international law. It is noted that any harmonization of legislation in the sphere of private international law in one way or another concerns not only the issues of harmonization of approaches on certain legal relations regulations, but also the definition of the list of grounds for non-application of legal rules of a foreign state, among which evasion of law institute play a special role. Particular attention is paid to the position of representatives of private international law doctrine regarding the relationship between evasion of law and abuse of law. Various approaches to definition of the concept of evasion of law, its features and the role it plays in the mechanism of regulation of private legal relations complicated by a foreign element are considered. Particular attention is paid to the analysis of evasion of law institute from the standpoint of its relation with the requirements for committing transaction, grounds and consequences of transaction invalidity. Special attention is given to the analysis of national judicial practice on application of evasion of law in private international law. It is emphasized that national courts quite rarely apply evasion of law institute and its consequences. The national judicial practice of applying the consequences of evasion of law in certain categories of disputes, including corporate disputes and hereditary relations disputes is analyzed.

Key words: *evasion of law, autonomy of will principle, judicial practice, evasion of law institute, consequences of evasion of law, invalidity of the transaction, the requirements for the transaction.*